

La gran batalla de llevant: una victòria republicana silenciada

The great battle of levante: a silenced republican victory

Vicent Grau Reig

Universitat Jaume I de Castelló

Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals

✉ vicent_grau@yahoo.es

Rebut: 12/05/2020

Acceptat: 28/06/2020

Resum

Les annexions imperialistes de Hitler a Europa, com ara, Àustria, els Sudetes, etc., a la primavera del 1938, crearen unes condicions que feien molt possible l'inici de la Segona Guerra Mundial. Negrín va pensar, llavors, que les democràcies europees occidentals necessitarien com aliada la Segona República Espanyola. L'ajuda de les democràcies en eixe context faria possible el guanyar encara la Guerra Civil al feixisme internacional. Eixa possibilitat, però també les mesures mampreses pel també Ministre de Defensa, a proposta de Vicente Rojo, varen ser les principals causes de la recuperació de la moral i de la capacitat de resposta de l'Exèrcit de Llevant. L'eslògan triat pel nou Govern —un Govern de Guerra sense Prieto—, hi fou resistir es vèncer. La Batalla de Llevant, doncs, s'inicià amb aquest context històric i a les comarques de Castelló començà el 18 d'abril de 1938. Especialment en aquests indrets s'hi donà una resistència republicana heroica, ja que es va imitar l'eslògan de «No pasaran» de la defensa de Madrid. Aquesta resistència numantina aconseguí deturar forçosament el general franquista Aranda al riu Sant Miquel, al voltant de 40 dies. Aquesta petita victòria defensiva va fer possible la construcció del gran cinturó defensiu de la XYZ, a 35 km. de la ciutat de València. Va ser aquí on es donà la gran topada de la Batalla de Llevant, entre el 13 i el 25 de juliol, on el general Garcia Valiño, el CTV i el cos d'exèrcit de Solchaga s'estavellaren davant de les defenses republicanes de la XYZ. El resultat fou una victòria defensiva de l'Exèrcit Republicà sobre els insurgents franquistes.

Paraules clau: imperialisme, resistència, línies de defensa, victòria defensiva, Exèrcit Popular.

Abstract

Hitler's imperialist annexations in Europe during the spring of 1938, such as Austria, the Sudetes, etc., created the conditions that resulted in the start of the Second World War. Negrín, at the time, thought that the western European democracies would need the Second Spanish Republic as an ally. That support from democracies in this context would make the victory against international fascism still possible in the Civil War. That possibility, along with the measures taken by the Minister of Defense, proposed by Vicente Rojo, would be the main reasons for the recovery of strength and responsiveness by the Spanish Republican Army. The slogan chosen by the new Government, a War Government without Prieto, was "to resist is to win" (resistir es vencer). The Battle of Levante started within this historical context and, particularly in the regions of Castellon, it started on the 18th of April of 1938. Specially in those locations the republican resistance was heroic and followed the slogan «They shall not pass!» (no pasaran) from the Madrid Defense. This "Numantine resistance" managed to forcefully stop the advances of Aranda, Francoist General, at the Sant Miquel river, for around 40 days. This small defensive victory made the construction of the great defensive line of the XYZ possible, 35km from the city of Valencia. It was here where the Battle of Levante took place, between the 13th and 25th of July, where the General Garcia Valino, the CTV and Solchaga's army ran into the Republican defense of the XYZ. The result was a defensive victory by the Spanish Republican Army over the the Francoist insurgents.

Key words: *imperialism, resistance, defensive line, defensive victory, Spanish Republican Army.*

INTRODUCCIÓ: EL CONTEXT HISTÒRIC DE LA BATALLA DE LLEVANT

Aquesta ofensiva rebel de la primavera del 1938 per a conquerir València, més que no pas una batalla oblidada és una gran ofensiva silenciada, perquè no li interessava a la historiografia franquista parlar-ne, atès que el resultat que va tenir va ser el d'una derrota franquista.

Tal i com ha apuntat Ramón Salas Larrazábal, el que no hi participaren les principals figures del Partit Comunista d'Espanya: Lister, Modesto, Tagueña, etc., li va restar importància a la més exitosa i interessant de les actuacions de l'Exèrcit Popular (2006 2.693): «La ausencia en la batalla de los «divos» del PC restó mucho brillo a la más destacada de las actuaciones del Ejército Popular durante la guerra, a la que apenas dedican unas líneas la inmensa mayoría de los libros».

El coronel Leopoldo Menéndez, conjuntament amb el general Miaja, en el pla militar, són els protagonistes principals d'aquesta gran victòria defensiva. Cap dels dos era comunista, tampoc ho era el cap de l'Alt Estat Major republicà, en Vicente Rojo; per tant, no és cert que el segon Govern de Juan Negrín i l'Exèrcit Popular, tal i com s'ha criticat

sempre, eren totalment dominats pel PCE, més prompte el poder aleshores era una mescla de socialistes de Negrín, comunistes i republicans d'Azaña.

El Grup d'Estudis d'Història Local i Fonts Orals de la Universitat Jaume I de Castelló considerem que hi ha una profunda interrelació entre les dues grans batalles: la de Llevant i la de l'Ebre, atès que en totes dues els autèntics protagonistes van ésser l'Exèrcit Popular de la República, és a dir, aquella mescla de soldats de lleva, de milicians voluntaris, però també d'una gran part de la societat civil republicana que col·laborà com a voluntaris en la construcció de trinxeres, búnquers, pous, etc. Totes dues batalles, a més, hi formaven part del projecte global de Vicent Rojo que consistia en prendre la iniciativa militar, tot defensant el nou Govern Negrín, i, al mateix moment unir novament el País Valencià i Catalunya.

No podem oblidar que mitjançant l'inici de la gran Batalla de l'Ebre, la nit del 24 al 25 de juliol, es va consolidar la victòria republicana en la Batalla de Llevant, però al mateix temps el projecte de Rojo incloïa una contraofensiva de l'Exèrcit de Llevant per ajudar a l'Exèrcit de l'Ebre i detraure forces franquistes a fi de poder confluïr en la seua avançada tots dos exèrcits, si l'operació sortia bé, a Castelló.

Altrament, totes dues batalles i la mateixa Guerra Civil en conjunt, són bàsicament conseqüència de les tensions internacionals i dels enfrontaments que es patiren a l'àmbit europeu entre el feixisme ascendent i hegemònic, les democràcies en crisi i el comunisme gairebé totalitari de la Unió Soviètica.

La majoria dels historiadors estan d'acord en afirmar que si Franco haguera ordenat conquerir primer Catalunya, en lloc de Castelló, Sagunt i València, la Guerra Civil s'haguera acabat en maig de 1938. La victòria defensiva en la Batalla de Llevant i la gran resistència en la Batalla de l'Ebre, van salvar, doncs, durant gairebé un any, la República.

Hitler, amb les annexions d'Àustria, el 13 de març i després amb l'ocupació dels Sudets, posà la situació a Europa molt a prop de provocar la Segona Guerra Mundial. En aquest context històric, per a la Unió Soviètica, la guerra espanyola es va convertir, d'aleshores ençà, en una qüestió només secundària i, per tant, va disminuir la seua ajuda a la República. No volia molestar a la conservadora Anglaterra de *Chamberlain*. Llavors, com a conseqüència d'això, l'URSS estava més interessada en realitzar una possible coalició amb les democràcies burgeses contra Hitler i Mussolini que no pas en intervenir més intensament en la Guerra Civil espanyola, tot i que no va deixar del tot el seu suport a la Segona República.

No obstant això afavorí la República el que el 13 de març el socialista *Leon Blum* fou nomenat President del Consell de Ministres. Com a conseqüència de les gestions de Negrín davant el Govern francès aquest va obrir la frontera; la qual cosa va permetre, encara que molt insuficientment, el rearmament de l'Exèrcit republicà de Maniobra.

Dintre de l'Estat espanyol el 6 d'abril es presentava el nou Govern de Negrín, després d'una crisi política profunda al si del primer, produïda per l'enfrontament entre les dues postures dintre del Govern: per un costat, la derrotista i pactista de Prieto i Azaña; per l'altre, la de Negrín, amb els seus seguidors socialistes i el Partit Comunista que eren

partidaris de la resistència total. Aquesta crisi va tenir com a principal conseqüència la dimissió de Prieto. Aquest era un Govern de Guerra, més plural i unitari; perquè tornaren a participar-hi els sindicats.

En aquest context històric aquest Govern assumí l'eslògan: «Resistir és vèncer», és a dir va prendre la decisió de resistir i continuar la Guerra Civil, perquè a Europa hi havien condicions d'un començament de la Segona Guerra Mundial i, llavors, les democràcies, tal i com hem dit, necessitarien de la República. L'objectiu bàsic, doncs, era resistir, per a després amb l'ajuda internacional atacar i vèncer.

1. L'ARRIBADA DE CAMILO ALONSO A LA MAR MEDITERRÀNIA PER VINARÒS

El 15 d'abril del 1938, a les 8 del matí, una columna de la 4a Divisió de Navarra, comandada pel general franquista Camilo Alonso Vega, sortia de Cervera del Maestre i a les 3'30 arribava a la Mediterrània per Vinaròs i Benicarló. En canvi, l'Agrupació de Rafael García Valiño ho faria per l'Alcanar.

Com a conseqüència d'això no sols el territori de l'Espanya republicana s'havia partit en dos sectors incommunicats, sinó que, a més, la situació del republicà Exèrcit de Manobra era d'esgotament, de pèrdua d'efectius i de manca de moral.

El dia 10 d'abril de 1938 el Quarter General de l'Exèrcit del Nord rebel, comandat pel general Fidel Dávila, havia dictat la Instrucció General nº36, amb l'ordre d'ocupar tot el territori entre Sant Carlos de la Ràpita i Sagunt¹.

Amb aquesta decisió es palesava- segons molt historiadors, entre ells cal citar a Àngel Viñas (2006 323-368), Hilari Ragner (1999)- que Franco no atacava Catalunya perquè volia allargar la Guerra Civil, atès que això li permetia, entre d'altres coses, domar els seus propis generals, tot imposant-los una tàctica militar contra la seua voluntat; però també ho feia perquè aquesta decisió li permetia exterminar a l'esquerra republicana d'una manera més convencional i no pas per afusellaments massius en forma de reacció i venjança, tal i com va succeir. No obstant això, encara és un tema de de controvèrsia i de debat

Així doncs, tal i com ha afirmat Joan Villarroja², el cap de l'Estat franquista havia decidit, en contra de gairebé tots els seues generals, Juan Yagüe, Alfredo Kindelán, Juan Vigón i José Solchaga atacar primer el País Valencià i apoderar-se de Castelló, Sagunt i tot seguit de València. Aquesta resolució fou, doncs, molt més per motius polítics i personals que no pas per raons militars.

1. Arxiu Municipal de Cadis, Fons Varela (AMCFV), Document 21-250.
2. VILLARROYA, Joan. 2018. *La Batalla de Llevant. La més desconeguda de les grans batalles*. Ponència donada en la UJI dintre del Congrés de la Càtedra Interuniversitària titulat «*La Batalla de Llevant. Un retrobament amb la Història i la Memòria Oblidada*». Actes en impremta.

La situació de les tropes republicanes era molt preocupant. Cal recordar que la retirada en les darreres localitats del Baix Maestrat, com ara a Chert, Cervera, Càlig, etc., a la fi de la Batalla d'Aragó va ser molt caòtica; perquè, fins i tot, aquestes tropes desbordades hi van abandonar 6 tanques T26. Aquesta desbandada i la posterior canvi de posició dels soldats de l'Exèrcit de Maniobra ha estat també confirmada i explicada per la història oral: «Els rojos fugien per tots els costats quan baixaven les tropes nacionals des de Sant Mateu.[...] després en la Salzadella, oferiren una gran resistència i mataren a molts nacionals»³.

El republicà Exèrcit de Maniobra, per tant, es trobava en una greu situació de demoralització i de pràctica derrota, als volts de l'arribada a la mar de les tropes franquistes de Camilo Alonso Vega. Segons ha explicat Ramón Salas Larrazábal, en conjunt, l'Exèrcit Popular de la República havia perdut en la Batalla d'Aragó més de 7 divisions i s'havien dissolt tres cossos d'Exèrcit (2006 2152): «La batalla [d'Aragó] havia originado la disolución de tres cuerpos de ejército: XII, XVIII i XX, siete divisiones: 24^a, 31^a, 41^a, 42^a, 47^a, 68^a y 72^a y diez brigadas...».

L'Estat Major Central de l'Exèrcit Republicà aleshores havia previst que les dues direccions d'atacs possibles dels enemics havien de ser-hi: Barcelona o València, per tant el front havia de continuar en una de les dues direccions.

En un principi l'estratègia franquista es plantejà iniciar la Batalla de Llevant tot atacant amb només dos cossos d'exèrcit, el de Galícia i el de Castella. El de Galícia, comandat per Antonio Aranda (amb les divisions 4a de Navarra, 83a, 84a i la 55a) i que ho faria pel nord del País Valencià, en concret des de Benicarló; el de Castella, manat per Enrique Varela (amb les divisions, 5, 15, 52, 81, 82, 85 i 108), que havia de fer més tard, el 23 d'abril de 1938; però per les comarques de Terol, tot seguint després la carretera Terol-Sagunt. Ambdós cossos d'exèrcit confluirien a Sagunt, i llavors, després de cercar i destruir l'Exèrcit republicà de Maniobra tot seguit marxarien plegats per a la conquesta de la ciutat de València.

Així doncs, a partir del 18 d'abril del 1938 el general franquista Aranda s'enfrontava al molt desgastat Exèrcit de Maniobra comandat pel coronel Leopoldo Menéndez. Segons Francisco Ciutat —membre de l'Estat Major de l'Exèrcit de Maniobra— aquest Exèrcit republicà estava format per l'anomenada *Agrupació de Costa* que defensava la direcció de Vinaròs-Castelló, tot seguint la carretera de la costa, amb les divisions 41, el que quedava de la 47 i la L després s'incorporaria la 6a. Aquesta unitat militar en conjunt estava comandada pel tinent coronel Garcia Vallejo. A la seua dreta, tot seguint la carretera de Sant Mateu-Castelló, actuava el cos d'exèrcit XXII, manat pel coronel Juan Ibarrola Orueta, però amb només una divisió, la 19a i una brigada solta. Per l'interior, des d'Ares a Ejulbe, s'encarregà de la defensa el cos d'exèrcit XXI, manat pel tinent coronel Cristóbal Errandonea, amb només la divisió 25 i restes de la A.

3. CDRMHL de l'UJI, entrevista oral a Ortiz Viñés, Ángeles, feta per Rosa Monlleó i Vicent Grau, data: 30/12/2013.

Altrament, estava la Divisió 70a republicana en Albocàsser, que segons Ciutat citat per Edelmir Galdón (2010 53) col·laborava amb la població local del poble: «La División 70, reforzada, convertida en agrupación Toral y subordinada directamente al mando del ejército, se encargaba de asegurar a toda costa la defensa de Albocacer, movilizando a la población local y cubriendo el flanco del XXII Cuerpo de Ejército».

El Govern republicà per atendre les noves necessitats de recursos humans després de la desfeta d'Aragó mobilitzà 3 noves quintes, la 28, 27 i la 41, tal i com hi figura en la Gasetta del 13 d'abril de 1938. A més a més, el 28 de maig es cridaren les quintes: 25 i 26. Així doncs, per a suplir les noves demandes de recursos humans es feren en total de 5 noves llesves.

3. LA RECUPERACIÓ DE LA MORAL DE L'EXÈRCIT DE MANIOBRA

Per a millorar el comportament i la moral de la tropa el coronel republicà Leopoldo Menéndez, comandant en cap de l'Exèrcit de Maniobra, proposà una sèrie de punts a Vicente Rojo on hi figuraven tots els canvis que calia fer per a revertir la situació i aconseguir una millora en la moral i en l'operativitat de la tropa.

Calia, segons el mencionat militar, corregir alguns dels seus principals defectes, tot i que ell venia actuant en aquesta línia al llarg de la Batalla d'Aragó, tal i com es pot demostrar resseguint les seues pròpies instruccions particulars dirigides als oficials i soldats del seu Exèrcit.

Una de les necessitats més importants era acabar amb la indisciplina d'algunes de les unitats militars i dels propis soldats. En segon lloc, era imprescindible evitar la descoordinació entre els diferents comandaments militars. Acabar amb les desbandades, en els combats mitjançant l'organització de les anomenades línies de resistència o de defensa.

També calia multiplicar els centres de recuperació de soldats i millorar la seua instrucció a través dels CRIMs (Centres de Recuperació, Instrucció i de Mobilització) i dels centres d'unificació i recuperació, Mallench Sanz, Carlos (2013).

Totes aquestes mesures, i d'altres, van ser presentades pel general Vicente Rojo en els dos informes que va elevar a Juan Negrín, com a Ministre de Defensa, el 10 d'abril de 1938. En el seu primer informe, Rojo va fer una mena d'anàlisi de la situació global de l'Exèrcit Popular de la República i de les possibilitats reals a partir de les noves circumstàncies donades per la nova derrota en la Batalla d'Aragó⁴. En el seu segon informe pre-

4. Veure el Document N° 1: La situación general el 10 de abril, según dos informes del general Rojo al Ministro de Defensa citats per MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. 1977. *La ofensiva sobre Valencia*, Servicio Histórico Militar. Monografías de la Guerra Civil, N°1. Madrid: San Martín, pp.199-217.

sentava al Ministre una colla de mesures que s'havien d'aplicar i convertir en decrets i lleis per a reorganitzar no sols l'Exèrcit de Maniobra, sinó el conjunt de tot l'Exèrcit Popular de la República i millorar la seua eficàcia, però, sobretot, la seua moral.

Totes aquestes mesures s'hi van convertir en decrets i instruccions ministerials⁵. Així doncs, el 16 d'abril, un dia després del tall del territori republicà, l'Estat Major Central va dictar una Ordre General, mitjançant la qual es constituïa *El Grup d'Exèrcits de la Regió Central-Sud* (GERC). Al mateix moment s'anomenà cap d'aquesta nova unitat militar el general José Miaja, heroi de la defensa de Madrid. També es constituí per a Catalunya el GERO.

Aquesta fou una decisió molt encertada, ja que d'aleshores ençà, l'heroi de la victòria en la Batalla de Madrid, el general Miaja, es bolcarà materialment per fer front a la nova situació d'esgotament i de desorganització de tots dos exèrcits que participaren en la Batalla de Llevant: el de Maniobra i el de Llevant; tot aportant tropes fresques de la regió central i realitzant la reorganització del front de Madrid. Llavors aquesta realitat de l'ofensiva envers la ciutat de València entrava dintre de la seua responsabilitat, com a comandant en cap del conjunt del GERC. Dit altrament, Miaja es plantejà repetir aleshores l'èxit que ja havia aconseguit en la defensa de Madrid, per tant l'Exèrcit de Maniobra i l'Exèrcit de Llevant tindrien l'ajuda de tots els recursos que estaven al seu abast, especialment, les 18 divisions de l'Exèrcit del Centre.

Segons els informes de Rojo, ja mencionats, calia també redoblar els centres de recuperació i de concentració per aplegar els soldats que havien abandonat el front. Així doncs, la ciutat de Castelló, que era un CRIM, es convertí d'aleshores ençà en el centre de concentració de tropes, mobilització, instrucció, però també de resistència de les comarques del nord del País Valencià.

En resum, calia impulsar, segons el mencionat informe, un Exèrcit més popular i disciplinat, que contés amb la participació i col·laboració de sindicats, partits i les autoritats. Així doncs, Vicente Rojo hi dirà segons ha comentat Ramón Salas Larrazábal (2006 2597):

Erróneamente se había desarrollado la creencia de que nuestro Ejército había llegado a un grado de organización suficientemente sólido para sostener por sí mismo la guerra [...]. El País, [...] se encuentra en su totalidad en guerra y es preciso que no solo el Ejército, sino todos los organismos del Estado y todas las actividades de la vida ciudadana se regulen por normas y procedimientos de guerra que en todo momento den al ciudadano la sensación del peligro para su libertad y para su propia vida los deberes de guerra.

Era precís, a més a més, assegurar la rereguarda, tot aplicant mesures de guerra. Així doncs, el mateix dia de l'arribada de les tropes franquistes a Vinaròs, el 15 d'abril de

5. *Ibidem*. Veure Ministerio de Defensa Nacional: Lligall 507, carpeta 1.

1938, el coronel Menéndez ja va donar una «instrucció reservada» on hi ordenava a tots els comandaments republicans la necessitat d'impedir l'avanç de l'enemic en direcció cap el sud, és a dir, cap a València; tot conservant, al preu que fos necessari les posicions ocupades. Aquesta instrucció anava en el sentit de complir la primera part del pla a seguir, segons l'informe del general Rojo: «Parar totalmente la Ofensiva contraria»⁶.

La principal meta que es plantejaven tots plegats era alçar la moral dels soldats. Això s'havia de fer tot prenent consciència de la necessitat de cadascú de la defensa dels valors republicans, explicats a través de les instruccions divisionàries als mateixos reclutes. Aquestes instruccions havien de ser-hi explicades pels mateixos militars de cada divisió. Sobretot aquestes havien d'insistir en què els soldats lluitaven per les seues pròpies llibertats i pels seus drets. Per tant, ningú podia inhibir-se de les seues obligacions pel que fa a la defensa de la democràcia contra els insurgents feixistes invasors. A més, per a millorar la moral de la tropa s'aplicà també les visites al front dels polítics republicans i dels líders sindicals.

L'estratègia global es concretava en què calia anar resistint tot desgastant a l'enemic, però l'enfrontament global de la Batalla de Llevant s'havia de donar on els era més adient, és a dir en la Serra d'Espadà i en concret en el cinturó defensiu que s'havia de construir, anomenat línia XYZ o línia Matallana.

Així doncs, de manera immediata, Leopoldo Menéndez fixava, en l'ordre del mateix dia 15 d'abril, l'obligació de la construcció d'una primera línia avançada i, al dia següent, d'una altra, molt més consistent i d'una gran resistència. La línia avançada, tal i com indica el mapa 1er, aniria per les localitats d'Ares del Maestre, Catí, Tírig, la Salzadella i Peníscola.

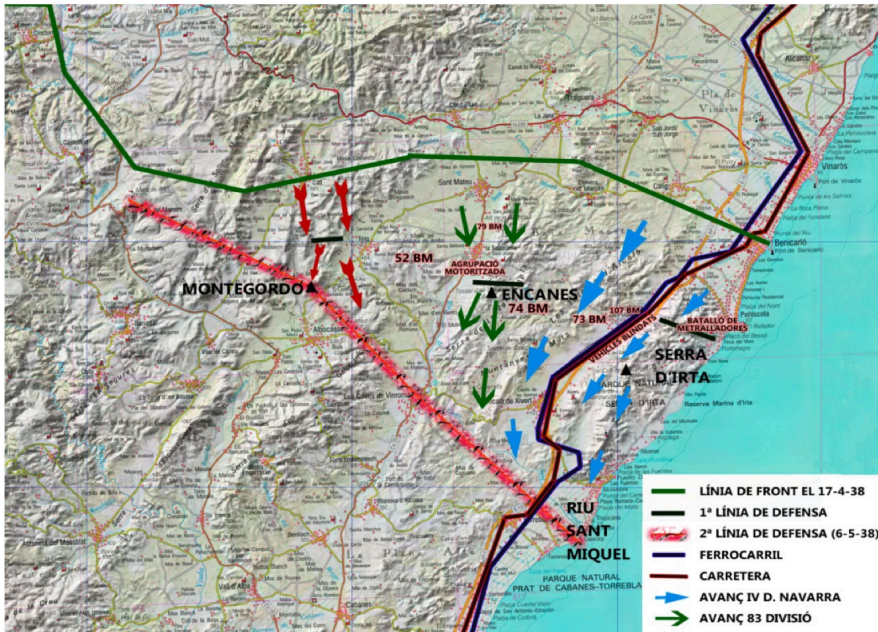
Per a fer front a l'ofensiva del cos d'exèrcit de Galícia comandat per Aranda, el dit coronel, concentrà, en només 35 km., des d'Ares a la costa, el 70% dels seues efectius militars; perquè era per on s'havia de donar l'atac principal dels rebels franquistes, és a dir, per la costa, per la carretera N 340 i també per la carretera de Sant Mateu a Castelló.

Tot plegat va fer canviar quasi immediatament la situació de manca de moral i de capacitat de resposta de l'Exèrcit de Maniobra. Inlluí molt el saber els soldats que a la reguarda ells hi tenien una línia de resistència on hi eren, almenys, un terç de les forces de cada unitat.

Així doncs, el coronel Méndez el 16 d'abril ja exigia preparar una autèntica línia de defensa, molt més intensa i millor dotada (Martínez 1977, 60): «ordenaba organizar una Segunda Línea del Ejército de Maniobra en cuya medida ponía, sin duda, grandes esperanzas, y es que, en realidad, pocas podía tener en la defensa de la primera línea». Aquesta anava des de la costa a Alcalà de Xivert, en la pedania de Capicorp, i seguia pels pobles de Coves de Vinromà, Albocàsser i Ares.

6. MARTÍNEZ BANDE, Jose Manuel. 1977. *La ofensiva sobre Valencia*. Madrid: San Martín, p.201.

Mapa 1: Les dues primeres línies de resistència. En realitat la primera era només una línia avançada, preparada precipitadament i l'altra ja era una gran línia de resistència, totes dues eren només de la costa. Fons Cartogràfic: Vicent Grau i Alfredo Fornas, CDRMHL de l'UJI.

Les forces que havien de defensar aquest primer gran cinturó de resistència serien comandades, tal i com ja hem dit, pel tinent coronel d'infanteria Carlos Garcia Vallejo⁷. Així doncs, se li assignà, sota el seu comandament, la divisió 6ª i les brigades mixtes 209 i 211.

Una volta deturat l'Exèrcit franquista, el pla global de Vicent Rojo contemplava una segona fase que era iniciar una gran ofensiva on hi havien de confluïr tots dos Exèrcits, el de Maniobra i el de l'Ebre, i aleshores tornar a unir el País Valencià amb Catalunya, tal i com ja he mencionat. El punt de confluència d'ambdós exèrcits seria la ciutat de Castelló.

7. El coronel Ricardo Pardo Camacho ha pogut demostrar la fidelitat d'aquest militar a la República, malgrat les informacions contràries de Joaquín Arrarás en el *Debate* i *Acción Española*, tot acusant-lo, aquest periodista i historiador franquista, de què ell era el cap de la conspiració militar a Castelló.

4. LA PRIMERA ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: ATURADA FORÇOSA D'ARANDA AL RIU SANT MIQUEL

L'objectiu de la primera estratègia de l'Exèrcit rebel era molt ambiciosa per als pocs recursos militars empleats; atès que volien aconseguir encerclar tot el Maestrat amb les tropes republicans al seu si, mitjançant la confluència de només dos cossos d'exèrcit: el de Castella i el de Galícia, en alguns cartells, fins i tot, es deia de fer-ho en un setmana. Dit altrament, volien destruir l'Exèrcit de Maniobra i una part important de l'Exèrcit de Llevant. El front, a partir d'aleshores, estaria situat en la mateixa carretera de Terol-Sagunt, per a, tot seguit seguir avançant i conquerir la ciutat de València, que havia segut la Capital de la República. Aquesta estratègia primera dels rebels corresponia a la gran moral que tenien al principi de la Batalla de Llevant, com a conseqüència de la recent desfeta republicana en La Batalla d'Aragó.

L'ofensiva d'Aranda per la costa començà el 18 d'abril de 1938, però en contra del que estava previst, el 4 de maig del 1938 el front s'estabilitzà i restà aturat al riu Sant Miquel, ja que el cos d'exèrcit de Galícia va ser aturat en aquest riu, també anomenat riu de les Coves. Aranda, llavors no aconseguí arribar al riu Millars, ni tampoc poder conquerir Castelló, encara que eren els objectius que s'havia ordenat amb la seua pròpia ordre N° 27, emesa el 17 d'abril del 1938, a Morella.

Si analitzem el dia a dia fins arribar al 4 de maig, hi podem constatar que les forces republicanes de l'Exèrcit de Maniobra, milloraven la seua resposta i assolien més moral i capacitat de resistència cada dia que passava, fins arribar al 4 de maig, que fou quan Aranda es va veure obligat a demanar ajuda i més recursos a Dávila, perquè aquest general era el cap de l'Exèrcit del Nord, al qual hi pertanyia també el cos d'exèrcit de Galícia.

Però anem a pams. Pel que fa al republicà Exèrcit de Maniobra aprofità els 3 dies de descans que s'havien donat les tropes franquistes per reorganitzar-se i completar la línia avançada de defensa, ja mencionada, que passava per Tírig-Ares-Salzedella-Peníscola.

Moltes de les unitats malmeses en la Batalla d'Aragó llavors s'havien recuperat i reorganitzat precipitadament a Castelló, amb els soldats de les noves lleves i amb molts voluntaris; la qual cosa demostra el paper determinant que va fer aquesta ciutat i els seus centres de recuperació adscrits: Almassora, Vila-real, Vall d'Uixó, etc., en la resistència heroica que es donà a les comarques del nord del País Valencià.

Així doncs, el dia 18, a les 7 de la matinada, sortien, des de Benicarló les tropes rebels de la 4a Divisió de Navarra, organitzades en tres brigades, però immediatament reberen un intens foc de metralladores i d'artilleria lleugera republicana, especialment del *Batalló de Metralladores* que eren voluntaris de València, que estava situat a les rodalies de la serra d'Irta a l'altura de Peníscola. Per la carretera 340 també va ser aturada, a 6 km. de Benicarló, la segona brigada franquista, ja que s'havia volat un pont. Altrament, a les 11 del matí, del mateix dia, la 2ª esquadrilla de xatos republicana, protegida per la 3ª esquadrilla de mosques, dirigides pel tinent José Maria Bravo Fernández Hermosa, bombardejaren els rebels i aconseguen inutilitzar 3 tancs enemics, tot obligant-los a

detenir l'ofensiva per la carretera N 340. Encara es donà més resistència durant el mateix dia, a les 4 de la vesprada, la Brigada Mixta 107 realitzà un fort contraatac que desorientà els rebels; ja que aquests no podien esperar un contraatac d'unes tropes que se suposava desmoralitzades i desorganitzades, donada la situació en què havien quedat aquestes unitats militars republicanes després de l'arribada dels rebels a la mar Mediterrània.

Tal volta va influir molt en el fracàs dels sollevats durant el primer dia la mateixa excessiva confiança, ja que no utilitzaren l'atac previ de l'artilleria i els bombardeigs de l'aviació; per tant, només aconseguiren que per l'interior la 83 Divisió franquista s'apoderés de Tírig⁸.

No obstant això, al dia següent, el 19 d'abril, les tropes franquistes van aprendre la lliçó i, primer que tot, varen fer un fort bombardeig i una acció contundent de la seua artilleria, tot seguit, després de tot el matí de preparació, atacaren amb la seua infanteria i aconseguiren trencar les defenses republicanes en la costa per Peníscola. Així doncs, el Batalló de Metralladores de València retrocedirà i els rebels al llarg del dia faran una gran avançada, tot apoderant-se del mencionat poble i també de Santa Magdalena de Polpis. Tanmateix, la 83 Divisió rebel fracassà en el seu intent d'apoderar-se de Montegordo, situat entre Tírig i Albocàsser.

Les tropes governamentals que defensaven Santa Magdalena de Polpis, principalment la 107 Brigada Mixta, es retiren a les muntanyes de la serra d'Irta, al sud del poble; on s'atrinxeren i allí reben el Batalló de Metralladores de València en retirada, totes plegades aconseguen fer una nova línia de resistència que anava pel sud de Santa Magdalena, seguia per Montegordo, i continuava per Ares.

Com a conseqüència de l'ofensiva franquista d'aquest dia 19, una gran part de l'aviació republicana és desplaçada als aeròdroms del País Valencià. Així doncs, la 2^a i 4ª esquadrilles d'avions Xatos, Polikarpov 1-15, es situaren en Alcublas; la tercera a Castelló i la 4^a a Vilafamés. Altrament, tres esquadrilles d'avions Polikarpov 1-16, Mosques, es situaren: una a Lliria, una altra a Sagunt i la tercera a Vistabella. Es tractava, doncs, d'aconseguir més permanència de vol de l'aviació republicana i per tant més operativitat.

A més a més, com a reacció a aquesta avançada dels sollevats del dia 19, a la rereguarda, especialment a la de Castelló i els pobles de la Plana, tots plegats responen com un clam amb la intenció de fer-hi una gran resistència. En primer lloc, es feia, per part de les autoritats, una nova crida per allistar-se, així que els voluntaris no sols s'apuntaven a les brigades de fortificació; sinó també com a soldats militars per a incorporar-se a les files de l'Exèrcit de Maniobra, tot reforçant-lo i completant les seues unitats. Així doncs,

8. El tinent d'infanteria *Mariano Sanz Navarro*, com a conseqüència de no haver-hi ofert la resistència que calia, hi fou afusellat davant del seu propi batalló. No havia complit la instrucció reservada de Leopoldo Menéndez, que demanava resistir les posicions totalment, fins arribar a una postura heroica. Mesura que anava en la línia de millorar la disciplina de l'Exèrcit governamental de Maniobra.

Heraldo de Castelló dirà: «¡Alístate en las brigadas de fortificadores e ingresa como voluntario en las filas del Ejército Popular»⁹.

També afirmava el mateix diari que Castelló seria capaç de repetir el fracàs que va tenir el feixisme a Madrid: «Hemos recibido del glorioso pueblo madrileño la herencia de hacer también de nuestro pueblo la muralla donde se estelle el fascismo»¹⁰.

Al mateix moment es feia també una crida a les dones, perquè ocuparen els llocs en el treball que anaven deixant els homes amb la seua mobilització: «¡Mujeres que ocupen los puestos de trabajo, sustituyendo a los hombres que acuden a defender a la Patria! Cada castellanense, un combatiente!»¹¹.

Tot amb tot, s'aconsegueix taponar algunes de les esclotxes encara el mateix dia 19;¹² però els insurgents ja s'havien apoderat de: les altures al sud de Sant Mateu i de les poblacions costeres ja mencionades de Peníscola i Santa Magdalena.

No podem oblidar que aquesta situació en què s'ha arribat de tot el poble en lluita, va portar a què a la Capital de la Plana Alta, fins i tot, s'arribà a organitzar una brigada de joves voluntaris de 17 i 16 anys, que estaven obligats a presentar el permís dels pares per a participar en la guerra i construir més refugis i trinxeres al front, tot substituint també, les baixes si fos totalment imprescindible. Així doncs, el dia 20 d'abril, *Heraldo de Castellón* informava que ja s'havia organitzat una nova divisió: «Una división de voluntarios, «La División de Carabineros»: «¡Voluntarios! Más voluntarios para formar la división de carabineros».

Malgrat tot les tropes franquistes seguiran avançant els dies 21 i 22 d'abril però de forma molt lenta; i a cada dia es donà molta més resistència i contraatacs republicans. No obstant això, el dia 23 per la vesprada els franquistes s'apoderen d'Alcalà de Xivert, però per la nit hi ha un contraatac republicà amb l'objectiu d'intentar reconquistar el mateix poble, l'ofensiva va estar molt prop de reeixir.

Tot complint l'estratègia franquista el mateix dia 23 d'abril de 1938 el general Valera iniciava l'atac pel sector d'Aliaga, per a donar compliment a la tàctica i encerclar tot el Maestrat i dintre d'ell l'Exèrcit de Maniobra. Atacava amb el cos d'exèrcit de Castella, amb les seues 7 divisions, ja mencionades, la intenció era apoderar-se de les línies de comunicació d'Aliaga i Albentosa i facilitar així la penetració per la carretera Terol-Sagunt. Així doncs, la 5a Divisió de Navarra, sortia de Fuentes Calientes a la matinada per començar el seu atac contra la Divisió republicana 25, del cos d'exèrcit XIII que pertanyia a l'Exèrcit de Llevant. La 5a de Navarra estava recolzada, als seus costats, per les divisions rebels 82 i 85. En només un dia aquesta aconseguí assolir l'important nus de comunicacions d'Aliaga i avançar més de 9 km. en línia recta. Tanmateix, la 15 Divisió insurgent, una volta assolí

9. *Heraldo de Castellón*, 19/4/1938.

10. *Ibidem*.

11. *Ibidem*.

12. *Heraldo de Castellón*, 20/4/1938.

el km 15'500 de la carretera, ja no podrà avançar més, perquè la Divisió 28 republicana realitzà una resistència heroica, tal i com ha explicat Martínez Bande (1977:53): «no pudiendo continuar ante la decidida resistencia de la republicana División 28, que era calurosamente felicitada por el mando, en contraste con el descabro absoluto de las otras Divisiones y Brigadas atacadas».

El dia 25 una turmenta d'aigua, neu i granís fa difícil el continuar la seua ofensiva, així que les avantatges del primer dia no va ser possible aprofitar-les. Tot i que l'ofensiva rebel encara es continuaria fins el dia 28, però ja ho va tenir que fer entremig de contraatacs republicans. Aquest mateix dia quedaven, doncs, suspeses definitivament les operacions militars en aquest sector, perquè els avions no podien enlairar-se i havia una forta resistència.

Per la costa, com que no avançaven gaire, Aranda el 24 d'abril demanà l'ajuda de la Legió Còndor. Llavors el dia 25 els franquistes fan un fort atac amb la participació d'aquesta unitat militar d'aviació i alguns vaixells vinguts del port de Vinaròs. No obstant això, com que els avançaments havien segut insignificants i no acabaven de trencar les defenses republicanes, el 26 d'abril es va fer un nou atac, però aquest vegada amb més vaixells i molt més intensos els bombardejos de la Còndor que bombardeja la ciutat de Castelló de forma intensa. Tot i que aquestes ofensives van ser-hi per mar, aire i per terra, amb la participació dels vaixells Almirante Cervera, el Canàries i els minadors, Canalejas i Canovas del Castillo; tanmateix, l'ofensiva va fracassar, perquè la 4a de Navarra va ser aturada en el monte Icono i la Brigada Mixta republicana 22 va resistir els atacs rebels en les muntanyes dels Murs de la serra d'Irta.

Vicente Rojo, tal i com apunta Ramón Salas Larrazábal, llavors havia comprés prèviament el perill d'aquesta nova embranzida de l'Exèrcit franquista, per tant ordenà a Miaja reforçar els dos punts bàsics de l'atac rebel, Allepuz i Albocàsser. Així doncs, la 5ª Divisió republicana va reforçar el cos d'exèrcit XIII i la 14ª Divisió a l'Agrupació de Costa (Salas, 2006:2659): «[Rojo] El mismo día 26 ordenó el urgente transporte al ejército de Maniobra de la 14ª división, que el día 29 ya se encontraba toda ella integrada en el cuerpo de ejército de la costa».

Malgrat aquestes ofensives rebels tan fortes, el que desanimà els rebels franquistes fou que el dia 27, a l'alba, tropes de la 209 Brigada Mixta republicana ataquen per sorpresa en el sector de les Talaies d'Alcalà, en la quota 600 (Pou del Vaquero) i aconseguiren reconquistar algunes puntes, tal i com ha explicat José Vicente Moya. Així que tot plegat el part de guerra dirà (Moya 2004, 94): «Se combate con intensidad [...] en lucha cuerpo a cuerpo (se ha conquistado) las lomas mas altas de la Atalaya de Alcalà».

La resta de les tropes republicanes de la costa, a conseqüència de la forta pressió i la gran ofensiva dels dies 25 i 26, llavors, es veuran obligades totes a recular fins a la riba del riu Sant Miquel per protegir-se, des d'on ja no retrocediran més terreny; fins i tot, es veuen obligades a abandonar definitivament: Alcossebre i Alcalà de Xivert. Altrament, les conseqüències de l'ofensiva del dia 26 van ser la destrucció de 2 dels tres trens blindats utilitzats, com a conseqüència sobretot dels bombardejos dels vaixells mencionats.

Aleshores es donà una aturada forçosa d'Aranda de més de 40 dies, un fracàs de la seua primera ofensiva per a conquerir Castelló. La qual cosa va permetre que una comissió presidida pel coronel Manuel Ardit començara la construcció del cinturó defensiu mencionat de la XYZ.

Aquesta victòria defensiva al riu Sant Miquel va facilitar també la recuperació i la creació de l'Exèrcit de l'Ebre, segons ha defès Vicent Grau en el Congrés Internacional de la Batalla de l'Ebre, celebrat en la Rovira Virgili el 2011.

5. LA SEGONA ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: LA TERCERA VIA DE GARCIA VALIÑO I ELS BOMBARDEJOS DELS STUKA

Franco —després del fracàs d'Aranda per la costa que estava aturat al riu Sant Miquel sense poder avançar—, s'hi va veure obligat a ampliar les seues forces en aquesta ofensiva. Llavors ho va fer amb el *Destacament d'Enllaç* de Garcia Valiño. Aquestes forces es varen desplaçar des de l'Alcanar a Morella per iniciar una altra via de penetració en forma d'una mena de radi respecte l'arc que conformava el front. La nova ofensiva s'iniciava el dia 4 de maig, però aleshores l'Exèrcit franquista atacarà en les tres direccions del front.

Els cossos d'exèrcit republicans: el XXII i l'Agrupació de Costa, havien resistit la nova embranzida d'Aranda. No obstant això, la nova ruta de Rafael Garcia Valiño Marcén, tenia com a objectiu principal unir tots dos cossos d'exèrcit franquistes i poder després avançar conjuntament cap a València. Havia de seguir des de Morella per Cinctorres, després per Anglesola, però tot en la direcció cap a Mosqueruela.

Tot i que Valiño avançava molt lentament, uns 1.500 m. només diaris, sí que va tenir més èxit que Aranda que no podia creuar el riu Sant Miquel. Tanmateix, aquesta penetració de la Tercera via, al principi, no ficava massa en perill l'estabilitat de les defenses republicanes en la costa, on hi estava el gros del conjunt del republicà Exèrcit de Manobra. Aconseguí, no obstant això, després de vèncer la forta resistència republicana, apoderar-se de Cinctorres el dia 6 de maig, tot i que li costà més de 400 baixes.

Al mateix moment, les divisions rebels, la 55 i la 108 avançaven en la direcció paral·lela a la seua, però des de Forcall, tot seguint per la Todolella i continuant per Olocau del Rei. Llavors, aquestes forces el dia 13 de maig aconseguiren apoderar-se de Cantavella.

Alhora, el general Varela, en l'altre sector del front, en la zona més propera a Terol, el dia 4 de maig, atacava amb les seues 6 divisions en totes les direccions que podien conduir a assolir una carretera que unirà Terol-Albocàsser.

Així doncs, la seua 82 Divisió surt d'Aliaga i avançà cap a la Villarroya de los Pinares, la 5ª de Navarra avançà per la ruta des d'Aliaga-Allepuz-Alcalà de la Selva. Com a conseqüència d'aquesta embranzida, el dia 12 s'apoderen de tota la serra del Pobo i, fins i tot, varen arribar Alcalà de la Selva.

Mentre en la Tercera via, després de diferents atacs, alguns per la nit, el dia 12 de

maig la Primera de Navarra del Destacament d'Enllaç de Garcia Valiño, s'apoderà per fi d'Anglesola.

Aquesta perillosa nova situació fa reaccionar al bàndol republicà. José Miaja, com a cap suprem del GERC-Sud, prenia una sèrie de mesures: en primer lloc, creava l'*Agrupació Toral* formada per la 70 Divisió, la Divisió Extremadura i la Brigada Mixta 22, amb la missió de fer la defensa, a tota costa, del sector entre Vilafranca-Ares i Albocàsser. A més a més, alimentava amb noves forces l'Exèrcit de Llevant, ja que el mateix dia enviava un grup de dos bateries de 115 i una sèrie de bateries del 75, extretes totes de l'Exèrcit del Centre. També manà construir una línia defensiva, la de Levante, que no seria sols per la costa, sino començaria en Orpesa, seguiria per Cabanes, Vilafamés Vistabella i continuaria cap l'interior més enllà de Mosqueruela.

Al mateix moment, el tinent coronel Nilamón Toral s'estrenava com a cap de l'Agrupació Toral i prenia la primera decisió important, tot emetent la seua primera ordre d'operacions, ho va fer en el moment en què els rebels ja estaven a les portes d'Ares i anaven amb la intenció d'apoderar-se també d'Albocàsser. Amb aquesta ordre reorganitzava les seues tropes de la següent manera: en primer lloc, ficà la Divisió Extremadura en el centre de resistència d'Ares, que abraçava el territori fins a unir-se amb la 70 que s'establia en Albocàsser; en segon lloc, la Brigada Mixta 22 la situà en el centre de resistència de Benassal, en concret, en l'ermita de Sant Marcos¹³.

El dia 16 les divisions de Varela: 15, 81 i 85 ataquen de nou, però ara ho fan pel sector de Corbalán. Aquesta ciutat va caure el mateix dia 16, per tant s'havia aconseguit, doncs, vèncer la gran resistència de la 28 Divisió republicana; no obstant això, encara les accions militars continuaren fins el dia 23 de maig.

Tanmateix, malgrat aquests avanços, especialment la conquesta de Mosqueruela, el 17 de maig del 1938, la situació per a les tropes rebels del Destacament d'Enllaç de Garcia Valiño era ja molt difícil, perquè havien avançat, però amb un fort i continu desgast. Fins i tot, els mateixos parts de guerra propis parlaven de bombardejos republicans i dels contraatacs de la 79 Brigada Mixta republicana del cos d'exèrcit XXII. Aquests es donaren en la carretera de Sant Mateu-Castelló¹⁴.

Cal ressaltar que les posicions de les defenses republicanes llavors encara eren sòlides, ja que Aranda estava aturat i no podia avançar per la costa. Varela es trobà en què la carretera de Terol a Sagunt seguia fortament defensada i tancada per les posicions repu-

13. Miaja el dia 14 concentra en Lliria, a més, la Divisió Serrano, que també venia de Madrid que constituïa la 50 Divisió, formada per les brigades 203, 204 i 205. Totes aquestes unitats aniran incorporant-se des del 17 fins el 2 de juny a l'Exèrcit de Llevant.
14. Aquesta 79 Brigada Mixta estava formada per comunistes i anarquistes, segons Luis d'Armiñana (Galdón. 2010, 28). Majoritàriament era personal que havia fugit de Sevilla, Cadis, Màlaga i Granada, per tant, la majoria eren voluntaris i només hi tenia uns 400 soldats de caràcter forçós.

blicanes a la bossa de Mora de Rubielos, i per la resistència desesperada de la Divisió 28, tal i com ha explicat Francisco Ciutat (1978,179):

En el flanco derecho se apoyaban en las fuertes posiciones de sierra d'Irta, Atalayas de Alcalá, Coves de Vinromá, Albocáser, desde donde partía un atrevido saliente que dominaba de cerca un trozo de la carretera de San Mateo desde las alturas del Tosal de la Nevera. En el flanco izquierdo, la carretera de Teruel a Segorbe seguía cerrada por las posiciones de Mora de Rubielos, Puebla de Valverde y alturas de Santa Bárbara. Ambos sólidos flancos se unían por una línea aún no estabilizada que iba por Castellfort-Villafranca del Cid-alturas inmediatas a Mosqueruela, por el sur Linares de Mora, vértice Peñarroya.

Altrament, els sapadors republicans de l'agrupació Toral i del cos d'exèrcit XXI, amb l'ajuda dels veïns dels pobles propers, havien construït trinxeres, nius de metralladores, llocs per a francotiradors, però això pertot arreu. Així doncs, el part de fortificacions de l'Agrupació Toral del dia 20 de maig, citat per Antonio Giner, afirmava que voluntaris d'Atzeneta, Benafigos i Culla havien construït un mur de contenció de 15 metres i moltes pistes. La qual cosa confirma la participació dels habitants dels pobles en la defensa republicana. (Giner i Porcar 2015,74): «un sargento, un cabo, 30 soldados y 214 hombres de Adzaneta, 96 de Benafigos, 57 de Culla construyen 3.133 metros de pista y 15 metros de muro de contención de 1'20 de altura».

El Destacament d'Enllaç en aquestes dates, des del 18 fins el 23 de maig, com a conseqüència del mal temps, tenia sèries dificultats per a fer avançar els vehicles i l'artilleria pesada. Els avions tampoc no podien enlairar-se; això també succeïa amb el cos d'exèrcit de Castella, ja que els camins, pel mal temps, resultaven intransitables. Esta situació de crisi i de les grans dificultats és explicada a «Terminus» (que era el mateix Franco en tren) pel comandant Beltran en un document titulat *El avance de las fuerzas nacionales durante el mes de mayo según varios informes*. Aquest informe es emès el 21 de maig de 1938 i diu: «Esta lentitud citada es disculpable por el mal tiempo francamente malo (frio, lluvia y granizo) [...] Consecuencia de ello, fue que el enemigo pudiese organizar resistencias»¹⁵.

Tot plegat produïa, dintre de les tropes franquistes, una gran baixada de la moral, fins al punt que el general Kindelán, el mateix dia 22 de maig, mitjançant un informe confidencial li feia saber a Franco que s'havia d'aturar aquesta ofensiva (Martínez, 1977 95): «la necesidad de no proseguir la maniobra actual sobre València».

Com a reacció a la crisi d'aquesta via de penetració, el general en cap de l'Exèrcit del Nord, el general Fidel Dávila, el 23 de maig, modificà l'estratègia militar a seguir a par-

15. Citat per MARTÍNEZ BANDE, José Manuel. 1977. *La Ofensiva sobre Valencia. Monografía de la Guerra de España*. Num. 12. Madrid: Editorial San Martin, Document nº 6, p. 239

tir d'aleshores, mitjançant la Instrucció Particular N° 23. Aquesta disposició no sols reforçava i reordenava la nova tàctica militar, tot centrant la capacitat operativa franquista en un sector del front molt reduït: entre Vistabella i Ares; sinó que aturava els altres fronts de guerra, a més afegia noves tropes de reforç per a Garcia Valiño com ara la Divisió Fletxes Negres i la 108.

Aquesta estratègia era una maniobra nova per apoderar-se de Castelló i encerclar l'Exèrcit de Maniobra, tot avançant el front fins el riu Millars: «atacar su flanco de Ares del Maestre a Vistabella y una vez alcanzada la línea Villar de Canes-Adzaneta desplazar la masa de maniobra hacia el Sureste hasta cerrar sobre la costa al sur de Castellón»¹⁶.

Tota l'acció d'aquest front es centraria en aquest petit territori. Es per això que els bombardejos dels Stukas es centrarien en els pobles Ares, Albocàsser, Benassal i Vilar de Canes, entre el 23 i el 30 de maig de 1938. La tàctica militar era també combatre per l'esquena a l'Agrupació Toral republicana, ja que per la costa havien fracassat. Es tractava, entre d'altres coses, d'evitar amb uns bombardeigs salvatges, la participació de la població civil en la construcció de defenses i trinxeres i en l'aportació de queviures per a les tropes republicanes de l'Agrupació Toral. Aquests bombardejos, a més a més, s'aprofitarien per a experimentar novament, perquè no era la primera vegada que es bombardejava amb els mencionats avions Stuka tal com han explicat Molina, Lucas i Permuy, Rafael A (2016).

Per tant discrepo de la postura d'Oscar Vives quan afirma que aquests bombardejos no tenien cap objectiu militar i que Franco no està informat, tal i com hi explica en la seua obra, en representació del Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal (2013) amb el títol: *Stuka. Experiments de la Legió Cóndor 1938. Benassal, Ares, Vilar de Canes, Albocàsser*. Paterna.

Dit altrament, a partir del dia 23 els franquistes havien d'atacar el sistema defensiu de l'Agrupació Toral; però prèviament, la 55 Divisió avançaria des d'Anglesola fins apoderar-se de Vilafranca. Aquesta ciutat fou conquerida per aquesta Divisió el 19 de maig, però aleshores encara va ser deturada per la Divisió Toral.

A fi d'aconseguir que triomfés la nova tàctica militar de Dávila de rodejar l'Exèrcit de Maniobra i apoderar-se de la ciutat de Castelló, Aranda organitza dos noves agrupacions: la primera, estava formada per la 55 i la 4ª de Navarra dirigida per Camilo Alonso Vega i que atacaria des de Castellfort a Ares, des d'aquí havien de continuar cap el sud, tot superant les defenses d'Albocàsser. Una altra agrupació tenia la missió de fixar, sense poder moure's, a les divisions republicanes: 19, 6ª i 41, en el sector de Coves de Vinromà-Alcalà de Xivert-Torreblanca. Aquest objectiu se li encomanà a la 83 i la 84 divisions rebels, comandades per Martín Alonso. Dintre d'aquesta nova estratègia Garcia Valiño havia d'avançar des de Mosqueruela cap Vistabella-Xodos-Benafijos, fins arribar Atzeneta. Així

16. *La maniobra sobre Castellón*, A.G.L.-D.N. Ejército del Norte-L.25, C.18; citat per Martínez Bande (1977), Document n° 7, p. 245.

doncs aquest cercle era, després de la conquesta d'aquest poble, ja molt possible, però llavors s'havia de girar cap a l'est des d'Atzeneta estant.

Així doncs, la nova estratègia donà resultat i després d'una nova tanda de bombardejos dels Stuka, al voltant dels dies 28 i 29 de maig, la 55 i la 4^a de Navarra trencaren el front en Ares i aleshores amenaçaven el centre de Benassal-Culla. Aleshores el tinent coronel Nilamón Toral, malgrat l'abundància de forces que se li havia encomanat, com que té que atendre en dos direccions, que era atacat per l'avantguarda i per la rereguarda en la seua esquena, no va poder resistir l'empenta de Camilo Alonso Vega i perd Culla i Benassal.

Una altra vegada més es demostrava la gran superioritat de l'Exèrcit franquista no sols en aviació i artilleria, sinó també amb forces d'infanteria. Aquesta era la causa principal del seu avançament, malgrat tenir ja la Segona República unes unitats militars ben organitzades i ben preparades.

Aleshores, la Divisió d'Extremadura, per por al copo es dissol, i tot el dispositiu de defensa s'enderroca. Toral amb la seua Divisió es replega sobre Albocàsser tot disposat a resistir al preu que fos necessari. A continuació Camilo Alonso progressà a través de la carretera que concloïa en Torre d'Embassora.

Altrament, el mateix 28 de maig Varela aconsegueix arribar a una línia que anava des de l'Escandón, Forniche Bajo i Forniche Alto fins Alcalà de la Selva; no obstant això, ha de renunciar a concentrar totes les tropes rebels entre Mora de Rubielos i Rubielos de Mora, perquè hi continuen resistint les tropes governamentals: la Toral en Albocàsser i la XXII Divisió d'Ibarrola i la Divisió 6^a de Garcia Vallejo en Coves de Vinromà; però, fonamentalment, va ser el cos d'exèrcit XVII el que conformava aleshores un gran bastió de defensa en l'anomenada bossa de Mora de Rubielos.

Miaja, per seguir fent front a la nova estratègia militar rebel de Dávila, seguia alimentant amb tropes fresques l'Exèrcit de Llevant i de Maniobra, aleshores ja n'eren 9 les noves divisions. Altrament, el dia 1 de juny ordenava la unificació de tots dos exèrcits, conformant així el nou *Exèrcit de Llevant*, dirigit per Leopoldo Menéndez.

Quan Alonso Vega arribà fins a Vilafamés, hi trobà una forta resistència. que l'obligà a canviar de ruta. Aleshores travessà la rambla del Carbonero i la de la Viuda i el dia 8 arribava Atzeneta on hi confluï amb Garcia Valiño. Així doncs, el dia 8 de juny, Garcia Valiño, amb l'ajuda de les tropes desplaçades de la costa, la 4^a de Navarra i la 55, conquistà Atzeneta, tot fent possible el tancar un cercle complet per obligar a l'Exèrcit republicà a rendir-se. Altrament, el dia 11 de juny Camilo Alonso Vega tallà la carretera que unia Albocàsser amb Castelló a l'altura de Vilafamés; aleshores la 6ª Divisió republicana es va veure obligada a travessar el Desert de les Palmes a camp a través, tot llençant el material militar pesant.

Davant el perill de ser encerclades les forces republicanes d'Albocàsser-Coves de Vinromà i Capicorp es retiren per ordre del coronel Leopoldo Menéndez. Llavors tot el dispositiu de defensa que havia resistit prop de dos mesos s'ensorrà. El replegament total d'aquestes forces es donà primer cap a la segona línia de resistència, la de Llevant, ja el mateix dia 11 de juny i després serà cap el riu Millars, després de perdre Castelló.

Així doncs, les forces del coronel Ibarrola, amb les divisions 19a i 6a, es desplaçaren cap aquest línia de resistència, tot preparant la defensa del nord de Castelló, mentre la 70a Divisió republicana seguia oposant-se a l'avançament de la 4a i la 55a, però per l'est d'Atzeneta.

6. LA TERCERA ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: LA CONQUISTA DE CASTELLÓ

El dia 12 de juny les forces republicanes tracten d'organitzar una nova línia de resistència al voltant de Castelló, amb la pretensió d'evitar la seua caiguda. Així doncs, s'organitzà el següent dispositiu de defensa per a la ciutat:

1. La divisió 70, havia de resistir des del sud de Borriol fins al nord-oest de Sant Joan de Moró, tot enllaçant pel sector de l'Alcora amb el cos d'exèrcit XXI.
2. La divisió 41 es situà entre el vèrtex Raca i la costa amb la missió de defensar el nord de la ciutat .
3. La divisió 68, pren possessió entre *Molinás* i *la Llovera*, la seua missió era protegir Castelló pel sector de Borriol.

Davant la por de què fora conquerida Castelló per les tropes rebels, el mateix dia 12 la població civil més compromesa amb la República abandonava la ciutat.

El dia 13 el comandament franquista li ordenava a la 83 Divisió apoderar-se de Castelló. Esta Divisió es dividí en tres agrupacions que atacaren alhora, però una aconseguí apoderar-se el mateix dia del Grau i de la zona marítima.

Com a conseqüència d'això, i davant la por de ser encerclada, la 41 divisió republicana que defensava la mateixa ciutat, a les 6 de la vesprada del mateix dia 13 abandonà Castelló. En la seua retirada va sofrir moltes baixes, perquè la Quinta Columna hi actuà com a franciradors. Algunes places de Castelló com ara la Plaça de la Pau i la de Fadrell, es varen omplir de cadàvers de soldats republicans. Per tant, de les 18h. fins a les 20 hores de la nit del dia 13 Castelló restà sense tropes republicanes; però a la mateixa hora, el comandament republicà li ordenava a la 6a Divisió republicana apoderar-se novament de la ciutat.

Una volta aconseguit recuperar la ciutat s'organitzà un mínim de cinturó de defensa. Com a reacció a la matança de republicans de la 41 Divisió, aleshores s'afusellaren al voltant de 80 persones, la majoria de la Quinta Columna i també alguns musulmans que no havien aconseguit retirar-se de la ciutat, que novament era republicana.

La defensa republicana de Castelló es realitzà al dia següent casa a casa, era la batalla per la conquesta franquista de la Capital de la Plana, durant la nit del mateix dia 13 i tot el dia del 14. Tanmateix, a les 12'15 h de la matinada del dia 15 se li ordenava a la 6a Divisió republicana abandonar Castelló, però sense ser derrotada, era per por a ser encerclada; ja que la 4^a de Navarra en la seua ofensiva ja estava en el pont del riu Millars.

7. LA 4ª ETAPA DE LA BATALLA DE LLEVANT: LA DERROTA DE GARCIA VALIÑO EN LA SERRA D'ESPADÀ

Aquesta 4ª etapa va tenir dues fases clarament diferenciades. La primera es va desenvolupar a les portes de la línia XYZ, però al voltant de la mateixa serra d'Espadà, entre el 23 de juny i el 10 de juliol. Una volta conquerida Castelló i després de prendre Garcia Valiño i Aranda els pobles de Vila-real, Onda, Betxí, Borriana i Nules, però cada vegada amb més resistència republicana, a partir del 8 de juliol l'atac es llençà alhora contra els principals cims de la serra d'Espadà del cinturó de la xyz.

Aquest ofensiva seguia les tres direccions marcades pels tres cims de resistència més importants. En primer lloc, s'atacà en la direcció cap al cim de la Nevera que era el 3er centre de resistència de la línia Matallana (veure mapa 2); l'enfrontament es donà en el castell de Castro. En segon lloc, l'ofensiva de la 55 Divisió es donà cap a l'Espadà. Finalment, l'atac de la 1ª de Navarra anà envers la Rápita.

El dia 9 de juliol de 1938, un total de 8 divisions franquistes feren un fort contraatac, però per part republicana ja entraren en acció forces republicanes fresques de la mateix línia defensiva, és a dir, del cos d'exèrcit «A», comandat per Ernesto Güemes. Les tropes governamentals feren contraatacs intensos contra aquestes divisions de Garcia Valiño.

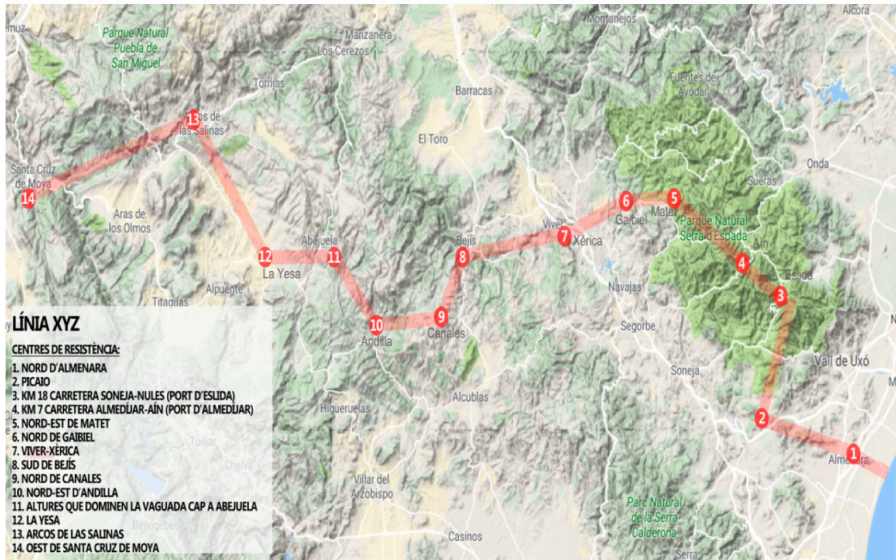
En conjunt el resultat va ser que el dia 10 de juliol la 84 Divisió franquista fracassà en el seu intent d'apoderar-se del castell de Castro, després de fer 3 intents, i lògicament no va poder derrotar a les forces del 3er centre de resistència de la XYZ, situades en la Nevera. La 4a de Navarra va ser deturada en el Puntal (Eslida) i ja no podrà avançar-hi més. Altrament, la 1a de Navarra era aturada definitivament, en les anomenades muntanyetes de «Las Dos Tetas» prèvies al cim de la Rápita.

Per tant, sense poder avançar les forces d'ambdós bàndols en aquesta zona, amb data del dia 10 de juliol de 1938, havien arribat a l'esgotament mutu. El mateix Garcia Valiño dirà segons Ramón Salas Larrazabal (2006 3210): «Todas las fuerzas havia agotado su capacidad de penetración, se encontraban ahora frente a la verdadera posición de resistencia enemiga».

Era, doncs, una primera derrota dels franquistes en aquesta gran Batalla. Conseqüentment aquest front restarà inactiu fins el dia 16 de juliol, després del començament de la segona fase de la mateixa *Quarta Etapa* que serà el dia 13 de juliol. A més a més, Garcia Valiño aleshores considerava que era precís passar a fortificar les seues defenses pels greus contraatacs republicans.

Dit altrament, les forces insurgents a la serra d'Espadà hi havien quedat embotellades sense poder avançar ni maniobrar en aquell front tan estret; i totes les seues divisions: 1a, 4a, 55a, 84, 83 i 103 i les Fletxes Negres hi estaven atrapades en les primeres alineacions de la serra d'Espadà, entre Alcudia de Veo i la Vall d'Uixó A més la 83 Divisió d'Infanteria en Nules, atès que aquesta no s'atreví ni a intentar conquerir Moncofa.

Com a conclusió cal dir que el fracàs en aquesta primera part del gran enfrontament global de la Batalla de Llevant, contribuí positivament a la victòria total defensiva

Mapa 2. Línia XYZ i la ubicació dins del mapa dels seus 14 centres de resistència. Elaboració realitzada per Alfredo Fornas. CDRMHL de l'UJI.

republicana; ja que de les 20 divisions amb les quals atacava Franco, 8 estaven aturades, tot desgastant-se; i, a més, sense poder avançar.

7.1. La segona fase de la 4ª Etapa de la Batalla de Llevant: del 13 fins el 25 de juliol de 1938

Prèviament a l'inici de la gran ofensiva global rebel que havia de començar el dia 13 pel sector de la carretera de Terol-Sagunt prop de Sarrión, el dia 12 de juliol ja es va intensificar l'activitat aèria enormement¹⁷, ja que es feren molts vols de reconeixement sobre Sarrió i Puebla de Valverde.

Durant la nit del mateix dia 12, uns 20 He-111 de la Legió Còndor, protegits per 5 caces Messerschmitt Bf-109, bombardejaren les concentracions de tropes republicanes

17. No podem oblidar que al llarg de la Guerra Civil, l'actuació de l'aviació de combat assolirà un major protagonisme, fins al punt que l'avanç de les tropes de terra estava sempre condicionat per l'acció prèvia dels efectius de l'aviació. Cal recordar que quan s'arribà a la Batalla de Llevant l'acció de l'aviació era ja decisiva.

a Navajas, Sogorb i Soneja. Aquestes eren tropes de reforç que anaven al front de Viver. En conjunt hi van caure 25 tones de bombes que produïren: 15 morts, 4 ferits i 15 edificis destruïts a Sogorb.

Tot i que els diferents bombardejos afectaren gairebé a totes les poblacions de l'Alt Palància, no gensmenys es va bombardejar de manera especial Sogorb, perquè aquesta ciutat era la capital de la comarca i, sobretot, un important nus de comunicacions.

D'altra banda, l'estratègia del comandament militar franquista es completava amb algunes instruccions especials, per exemple: el trencament principal del front correria a càrrec de l'italià CTV (Cos de Tropa Voluntària), ajudat pel Cos d'Exèrcit del Túria; per tant, aquesta unitat militar hi havia d'avançar en la direcció de la carretera Terol-Sagunt cap a Sarrión-Albentosa fins arribar al km. 71 ja al sud de la ciutat de Sagunt, i a partir d'aleshores s'avançaria per apoderar-se de la ciutat de València. Cal recordar que Mussolini, que volia acabar prompte la Guerra Civil espanyola, per assolir-ho havia enviat noves remeses de tropes i un gran nombre de bombarders.

Així doncs, el cos d'exèrcit del Túria (amb les divisions: 3a, 12a i 81) havia de cooperar en el trencament del front en la XYZ, però atacaria pel sud, tot col·laborant amb el CTV. Aquesta unitat estava dirigida per José Solchaga i concretarien el seu avanç que havia d'anar-hi per la direcció Manzanera i el riu Albentosa.

En canvi el CTV, amb les seues quatre divisions: XXIII de Marzo, Agrupació de carros, Divisió Litorio i la 5^a de Navarra, havia d'atacar pel centre, tot seguint la mateixa carretera de Terol-Sagunt. Mentre, el cos d'exèrcit de Castella tenia la missió de seguir l'atac i rodejar la bossa republicana de Mora de Rubielos que estava defensada pel republicà cos d'exèrcit XVII.

Pel que fa a serra d'Espadà el cos d'exèrcit de Galícia i el de Garcia Valiño tenien l'ordre d'intentar, novament, apoderar-se del conjunt de la mencionada serra d'Espadà després de la conquesta «De Las dos Tetras» i del cim de la Rápita i continuar després fins arribar a Sogorb i aleshores enllaçar amb el CTV.

Així doncs, l'objectiu final era assolir la desfeta de les forces de l'Exèrcit de Llevant una volta encerclades i, amb aquesta derrota, imposar unes condicions que feren possible la total destrucció del G.E.R:C-Sud, al quedar aquesta agrupació d'exèrcits completament rodejada i sense la possibilitats de rebre queviures del País Valencià. Dit altrament, aquest estratègia franquista anomenada Pla «B» incloïa acabar la Guerra Civil com a conseqüència de la desfeta de la millor part de l'Exèrcit Popular de la República.

El mateix dia 13 de juliol començà l'ofensiva final amb un intens bombardeig de l'aviació i de l'artilleria, on hi van participar prop de 200 avions. Carlos Javier Sánchez al respecte ha escrit 2011: «participando cerca de 200 aviones de todos los tipos, arrojando 84 toneladas de bombas para apoyar el asalto que realizaba el cuerpo de Ejército del Túria y el C.T.V.»¹⁸.

18. Interessant aportació de l'activitat aèria en la 4a etapa de la Batalla de Llevant feta per SÁN-

Pel que respecta a les notícies que facilitaven els serveis d'informació i espionatge franquistes sobre la línia Matallana, tot i que havien indagat l'existència d'aquesta gran línia de defensa —si més no almenys en la part que corresponia a la zona de Begís—; no obstant això, els informes que elaboraven els seus servis respecte a les tropes que la defensaven consideraven que la seua moral era molt baixa i que aquestes estaven molt mal instruïdes. Per tant, eren, doncs, unes indagacions completament equivocats, atès que aquestes eren unitats militars venien de la zona centre, i algunes s'havien entrenat i format en la defensa de Madrid.

Conseqüentment, l'Exèrcit franquista continuà amb la mateixa programació d'apoderar-se de València per al dia 25 de juliol, festivitat de l'apòstol Santiago. Aquest error d'informació seria una més de les causes de la seua pròpia derrota.

En aquesta gran ofensiva, segons els càlculs que feia Vicente Rojo el dia anterior, l'Exèrcit Popular de la República ja tenia en aquest front uns 220.000 homes; no obstant això, l'Exèrcit enemic n'havia mobilitzat alguns soldats més, al voltant d'uns 260.000, organitzats mitjançant unes 20 divisions.

Posteriorment l'Exèrcit Popular de la República aniria incorporant-hi encara més forces republicanes, fins arribar a equiparar-se o a superar, fins i tot, a l'Exèrcit de Franco. Segons Salas Larrazábal arribà a participar-hi 27 divisions republicanes. Però els franquistes seguien superant els republicanes en carros de combat, artilleria i, especialment, en avions.

Per tant, cal matisar allò que diu Martínez Bande quan afirmà que l'Exèrcit Popular de la República disposava d'una superioritat de mitjans materials militars, perquè les fonts contradiuen això (Martínez 1977, 183): «La alimentación del combate fue el secreto grande de la frustración de la ofensiva nacional; és decir, la neta superioridad de medios».

La República només tenia, aproximadament, uns 128 avions, en canvi els colpistes comptaven amb el suport de la totalitat de l'aviació italiana, la de la Legió Còndor d'Alemanya i part de la franquista, tot plegat, segons el coronel Francisco Ciutat, arribaven a sumar uns 600 avions en la Batalla de Llevant (Ciutat 1978,197): «sumando entre estas fuerzas no menos de 500 a 600 aviones, que garantizaban al atacante una amplia superioridad aérea (de casi 4 a 1)».

Després de tots els preparatius l'ofensiva començava, tal i com ja hem dit, el dia 13 de juliol a la matinada, i ho va fer amb una gran potència de foc, tant d'artilleria com de l'aviació que va, fins i tot, impressionar als mateixos soldats franquistes que atacaven. Un dels objectius primers era aïllar les tropes republicanes que es trobaven al nord del riu Millars, és a dir, es tractava d'encerclar la gran bossa de resistència republicana de Mora de Rubielos i Rubielos de Mora, on hi estava situat el republicà cos d'exèrcit XVII.

CHEZ, Carlos Javier. 2011. «Días de infierno (julio de 1938) Guerra Aérea sobre el Alto Paláncia», en *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Galdón, Edelmir et al. Segorbe: ICAP, pp.237-284.

Així doncs, el trencament del front va ser a càrrec de l'italià C.T.V. que ho faria de nord a sud per la carretera Terol-Sagunt, i avançà tot seguint la ruta Sarrió-Albentosa El cos d'exèrcit del Túria, tal i com hem dit, cooperaria en aquest trencament del front, però pel sud, al costat del C.T.V, el seu objectiu primer, tal com hem dit, era apoderar-se de Manzanera.

Durant aquest primer dia de l'ofensiva els franquistes ja es van trobar amb una forta resistència republicana, molt superior a la que esperaven, tal i com reconeixen les mateixes informacions del Quarter General de Franco. Aquestes parlen de què només va poder avançar la Divisió Littorio de totes les forces que atacaven: «El día 13, que se rompió hubo bastante resistencia y gran reacción de aviación, antiaérea y artillería roja. La Divisió Littorio [...] progresó bien, pero la XXIII de Marzo y la 12 División avanzaron poco debido a la gran resistencia»¹⁹.

Amb aquesta forta embranzida als dies següents, el 14 i 15 de juliol, el front es trencà per varis punts. Les unitats italianes aconseguiren desbaratar les primeres defenses republicanes i iniciaren el seu avançament per la carretera de Terol-Sagunt. Malgrat aquest trencament les tropes governamentals inicien un replegament, però, que es farà ordenadament.

La ciutat de Sarrió encara els costà als rebels la lluita de tot el dia 14, tot i que l'objectiu era apoderar-se d'ell el mateix dia 13. El dia 15, l'empenta de Solchaga semblava irresistible, ja que avançà i desbaratà al XIII cos d'exèrcit republicà i aleshores progressà des de la zona de Manzaneda fins arribar al Toro; amb la qual cosa restaven amenaçades les comunicacions del XVII cos d'exèrcit republicà que estava encara a Mora de Rubielos. Aquest, aleshores rep l'ordre de replegar-se cap a la línia XYZ, però a la zona de Caudiel.

Per la banda republicana, tot el nou front quedava organitzat des de la mar a Almenara i cap a l'oest de la següent manera: primer s'ubicà el cos d'exèrcit XX (amb les divisions 6^a, 49 i 53) fins Eslida; a continuació, el «A», amb les divisions 10, 15 i 52 fins a Matet; tot seguit, anava el XVII, amb les divisions 40 i 25; després, fins a Begís anava el cos d'exèrcit «B», amb les divisions, 54 i la 101 R. Altrament en Begís es situà el cos d'exèrcit XXII que estava de reserva, amb les divisions 70 i 19; tot seguit anaven els cossos XVI i XIX. Els cossos d'exèrcit XIII i XXI desapareixen, globalment integrats en el «B» i el «A» respectivament.

A més a més, el poble de Viver, el dia 18 de juliol de 1938, ja va restar buit de població civil. El mateix dia els generals Gambara i Mario Berti, cursen l'ordre d'operacions nº 62; els objectius que marcava la dita ordre ja no es van poder complir, perquè van ser deturats forçosament; ja que la mencionada ordre exigia apoderar-se de: Teresa, Viver, Xèrica i Begís.

Per a preparar la gran ofensiva del dia 19, es donà la batalla aèria més important fins aleshores de la història. Aquest dia, entre moltes altres accions de l'aviació, a les 13

19. AGMAV, caixa 2593, C. 17, D. 1

hores 20 aparells Xatos i 16 avions Mosques realitzen un metrallament de la zona propera al front, és a dir, a Barraques. Tots aquests aparells, a més a més, es veuen obligats a enfrontar-se a 4 esquadrilles d'avions Fiat, tot produint-se una dura batalla aèria. El resultat va ser l'enderroc de 2 Xatos i 7 aparells Mosques, i només cauen 2 aparells S-79 i 3 Cr-32 dels avions italians. Aquest va ser, doncs, un cost molt alt per a la República, ja que s'anava quedant sense avions.

Al dia següent, el 19 de juliol de 1938, l'avançament de la infanteria italiana va sofrir una greu derrota a les portes de Viver, tal com ha explicat el comandant republicà Gonçal Castelló ja que sofriren moltíssimes baixes sense poder trencar el front (1987 223):

Per la carretera venia des de Barraques un comboi de camions plens de forces italianes amb banderes desplegadas, venien precedides d'uns motoristes creguts que no trobarien resistència en el seu avanç fins a València. Passaren la nostra línia fortificada que anava per darrere dels pobles de Viver-Xèrica i Novaliches. Al principi els nostres soldats no dispararen ni un tret, els deixaren entrar al poble, quan entraren començarem a disparar de sobte agafant-los desprevinguts, allò fou una vertadera carnisseria...!!

El dia 20 de juliol, Franco li donava la Instrucció Particular N° 34 a Mariano Berti, amb ella li exigia avançar, malgrat la desfeta del dia 19 i accelerar la marxa envers la direcció sud-est fins assolir la línia de «Algimia d'Almonacid-Segorbe» i poder alliberar a Garcia Valiño, el qual estava ja molt esgotat i aturat al poble de Ahin. Així doncs, amb aquesta embranzida del dia 20, el CTV s'apoderà a Viver del *Cerro Cruz*, l'anomenat punt de resistència T1, essent aquest el límit màxim aconseguit pels atacs italians.

Altrament, la 5a de Navarra, el dia següent aconseguí entrar a Caudiel; aleshores el comandament militar republicà ordenà a la 40 Divisió el construir una línia de resistència precipitada, durant la nit del 21 al 22 de juliol. Aquesta s'anomenà: *Muela-Aceitenebro* o també *Trinxeres de la 40 Divisió*. Aquesta línia de resistència aconseguí deturar a la 5a de Navarra.

El dia 22, en la zona de la intrèpida 70 Divisió republicana, és a dir, a Begís, també són rebutjats els atacs rebels de la 3a Divisió de Navarra, que pertanyia al cos d'exèrcit del Túria, a Peña Juliana, Aquesta Divisió, a més a més, es veu obligada a retirar-se. Així que d'aleshores ençà, en aquest sector també és deturat definitivament el cos d'exèrcit del Túria, comandat per Solchaga.

El 23 de juliol, durant tota aquesta jornada, tot i que s'hi va produir un atac continuat del CTV sense aturar-se fins a les 9 de la nit, en el sector de Viver-Xèrica, va resultar tot un fracàs per a les tropes italianes. El dia 24, ja començava a respirar-se un gran optimisme entre l'Exèrcit Popular republicà, atès que els insurgents hi havien segut deturats i les seues forces esgotades. Així doncs, el comissari de la 54 Divisió, *Eleuterio Dorado Lanza* arribà a dir, segons Ramón Juan Navarro (2011 183): «La batalla que esperábamos ha tenido lugar [...]. Indudablemente la realidad ha sido aún más viva de la

que preveíamos. Sin embargo el INVASOR HA QUEDADO PROFUNDAMENTE DETENIDO Y QUEBRANTADO».

Tot plegat, la nit del 24 al 25 de juliol començava la decisiva i important Batalla de l'Ebre, la qual cosa consolidava la victòria republicana en la Batalla de Llevant. Una volta més quedava demostrat la gran interrelació entre ambdues batalles.

El comandant en cap de l'Estat Major Central de la República, el general Vicente Rojo (2011), va explicar les característiques d'aquesta victòria defensiva tot dient que significà un importantíssim triomf moral per a les forces de l'Exèrcit Popular. Rojo reconeixia, tanmateix, que era un èxit no sols de l'esperit combatiu dels soldats, sinó també de la participació d'una gran part del poble en la defensa dels valors republicans i contra el feixisme internacional. La victòria, a més, era conseqüència de la bona tècnica empleada.

En aquesta gran Batalla, l'Exèrcit Popular de la República havia aconseguit, sens dubte, una de les seues poques victòries al llarg de la Guerra Civil i, aquesta victòria, era comparable a la defensa heroica de Madrid i superava a la victòria de Guadalajara. En els combats es varen distingir especialment, José Miaja, Leopoldo Menéndez, Nilamón Toral, García Vallejo, entre d'altres. La direcció estratègica de les tropes va estar molt encertada i va ser mèrit del mencionat coronel Leopoldo Menéndez. Aquest va ascendir a general per mèrits el 16 d'agost de 1938, essent publicat el seu ascens en el D.O. N° 211 del 19 d'agost del mateix mes. Tampoc hi podem oblidar que la defensa heroica que s'havia fet a les comarques de Castelló hi va col·laborar moltíssim també en aquest important triomf.

Així doncs, Rojo els hi recordà contínuament, més tard, als comandaments de l'Exèrcit de Llevant que la Batalla de l'Ebre s'havia començat amb molt de sacrifici i es va fer tot perseguint la finalitat de poder descongestionar el front de València (Galdón 2010, 244) «que sepais [...] que la gente ha ido a las operaciones [Batalla del Ebro] y yo así lo hice presente anteayer al Consejo Superior de la Guerra convencido de que se trataba de una operación de sacrificio para desbaratar el ataque a Levante».

Tot i que s'organitzaren quatre operacions militars per part de l'Exèrcit de Llevant, que eren més prompte colps de mà per a descongestionar de tropes franquistes el front de l'Ebre, aquestes es feren de l'oest a l'est del front, a 35 km. de València; globalment podem afirmar que malgrat la injecció de moral que havia suposat l'inici de l'Ofensiva de l'Ebre i la victòria defensiva en la XYZ, la capacitat operativa de les unitats militars republicanes era escassa; perquè ja no li arribaven tropes de reserva fresques d'altres fronts; atès que havia triomfat l'atac franquista en la Serena, realitzat a partir del dia 21 de juliol.

Aleshores les diferents operacions que organitzà l'Exèrcit de Llevant hi fracassaren, perquè no varen poder donar els resultats que s'esperaren, que era el detraure suficients forces franquistes del front de l'Ebre. Tornava a palesar-se, doncs, la gran superioritat de recursos amb que comptava Franco com una causa bàsica de la pèrdua de la Guerra Civil.

9. BALANÇ I REFLEXIONS

En primer lloc, cal dir que en aquesta Batalla de Llevant, si més no, almenys al País Valencià, es va donar una resposta majoritària a favor del Govern legítim de la República, tot negant allò de «movimiento nacional» a favor del cop d'estat de Franco.

No podem oblidar que amb aquesta Batalla és confirma, encara més, la tesi històrica que la Guerra Civil no la guanyà l'estratègica militar de Franco, sinó que la va perdre la República com a conseqüència de l'estrangulament progressiu que li va fer *El Comitè de No Intervenció*, que més prompte semblava un Comitè a favor de l'ajuda a Franco, —i en contra del recolzament a la Segona República— i l'ajuda enorme que li donaren les potències feixistes.

En realitat Franco, sense l'ajuda de Hitler i Mussolini, ni tals sols haguera pogut iniciar la Guerra Civil.

El comportament de l'Exèrcit Popular de la República en aquesta Batalla de Llevant (també anomenada «La batalla por Valencia» per altres historiadors com Edelmir Galdón), tot i que encara hi havia unitats amb poca disciplina i organització, ens porta a superar els tòpics que parlen d'un Exèrcit Republicà totalment indisciplinat, desorganitzat i sense capacitat de resposta; perquè en realitat hi trobem unitats militars disciplinades i amb una gran capacitat de resposta, les quals van derrotar a les millors tropes franquistes i italianes. Entre elles caldrà mencionar: la Divisió 40 (formada per carrabiners), la 70 Divisió Toral (bàsicament comunista), la 87 Divisió, la Divisió 28, etc.

Aquesta va ser una Gran Batalla i, a més, molt important. En gran part va ser silenciada per la historiografia franquista, perquè va acabar amb una victòria defensiva indiscutible de l'Exèrcit Popular Republicà i també perquè, fins fa poc, no es valorava el suficient la importància de la història militar en l'anàlisi de la Guerra Civil.

BIBLIOGRAFIA

- BEEVOR, Antony. 2011. *La Guerra Civil Española*. Crítica: Barcelona.
- CALDERS, Pere. 1983. *Unitats de xoc*. Barcelona: Edicions 62.
- CALZADO ALDARIA, Antonio. 2006, b. «La evolución militar de la Guerra Civil» *¡Todos al frente! La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, a Girona, Albert i Santacreu, Josep Miquel. 2006. (dir.), volum 5. València: Editorial Prensa Alicantina i Valenciana.
- . 2007. «La participación extranjera en la Guerra Civil. La ayuda de Hitler y Mussolini fue decisiva para el triunfo de los sublevados», a MAINAR, Eladi: *Bajo las bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. València: Editorial Prensa Alicantina i Valenciana, volum 14.
- CASTELLÓ, Gonçal. 1987. *València dins la tempesta*. València: Edicions del Bullent.
- CIUTAT, Francisco. 1978. *Relatos y reflexiones sobre la Guerra de España*. Madrid. Forma Ediciones.

- ENGEL, Carlos. 2005. *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército de la República. 1936-1939*. Madrid: Almena.
- FOLCH, Maria. 2014. *Després vénen els anys*, Castelló: Drassana.
- FORNAS, Alfredo. 2016. «Els refugiats de la Guerra civil. L'organització d'un gran èxode que va salvar vides». Dins *Història i poètiques de la Memòria: La violència política en la representació del Franquisme*, SANSANO, Gabriel, MARCILLAS, Isabel i RUIZ-NÚÑES, Juan-Boris eds. Alacant: Universitat d'Alacant.
- FUERTES, Juan Francisco i Mallench, Carlos. 2012. *La Batalla Olvidada*. Divalentis.
- GALDÓN, Edelmir. 2010. *La batalla por Valencia, una victoria defensiva*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- GALDÓN, Edelmir, MALLENCH, Carlos, NAVARRO, Juan et al. 2011. «El Bastión defensivo de la xyz» a *La Guerra Civil en el alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Segorbe: Instituto de Cultura del Alto Palancia.
- GINER JIMÉNEZ, Antonio i PORCAR ORIHUELA, Juan Luís (coords.). 2015. *El temps perdut. Memòria històrica de Vistabella*. Història i Memòria. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- GIRONA, Albert i SANTACREU, Josep Miquel. 2006. (dir.). *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Alacant i València: Prensa Valenciana.
- GRAU REIG, Vicent. 2011 a. «La defensa numantina de Castelló i la Batalla de l'Ebre», a SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep i AGUDO BLANCO, Sebastian: *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro*, volum II, Arola, Tarragona.
- Grup per la Recerca de la Memòria Històrica. 2006. *Castelló sota les bombes*. Benicarló. Onada edicions.
- JUAN NAVARRO, Ramón. 2011. «Madrid revivia en el frente de Viver», a Edelmir Galdón, et al. *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Segorbe: Instituto de Cultura Alto Palancia.
- MAINAR, Eladi. 1998. 2007. *Bajo las Bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Tomo 14. a Girona, ALBERT I SANTACREU, Josep Miquel. 2006. (dir.) Alacant i València: Prensa Valenciana, tomo14.
- MALLENCH SANZ, Carlos. 2013. *Les inscripcions de la Guerra Civil a l'Ermida de la Mare de Déu de l'Adjutori de Benlloc*. XVIII Jornades Culturals a la Plana de l'Arc. Benlloc: Ajuntament de Benlloc.
- MOLINA, Lucas i PERMUY, Rafael A. 2016. «Falacias sobre los bombardeos de los "Stuka" en el Alto Maestrazgo (mayo de 1938)», (I i II) Ares Enyalius, núm. 50, pp.34-45 i núm. 51, pp. 24-34.
- MOYA, Vicente. 2004. Alcalà de Xivert. *Revolución, guerra y represión*», *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat*, 7. Sant Carles de la Ràpita: Centre d'Estudis del Maestrat.
- NAVARRO NAVARRO, Javier. 2006. *Valencia, capital de la República*. a *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Volum 7, dirs. Girona, Albert i José Miguel Santacreu. València i Alacant: Prensa Valenciana i Alacantina.
- NAVARRO, Ramón Juan. 2011. «Madrid revivía en el frente de Viver» a Edelmir Galdón et

- al. *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Segorbe: Instituto de Cultura del Alto Palancia.
- NEBOT, Ferrán. 2016. *La Segona República i la Guerra Civil a Betxí. De l'esperança a la derrota*. Castelló: Universitat Jaume I.
- RAGUER, Hilari. 1999. «Pau i guerra» dintre *Història Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, Director Borja de Riquer i Permanyer, Volum 9. Barcelona: Enciclopedia Catalana.
- ROJO, Vicente. 2011. *Historia de la guerra civil española*. Estudio introductorio y edición de Jorge M. Reverter. Barcelona: RBA.
- SALAS LARRAZÁBAL, Ramón. 2006. *Historia del Ejército Popular de la República*. Volumes 4. Madrid: La Esfera de los libros.
- SAMPEDRO, Vicente. 2014. «Ales negres i ales roges. Bombardeig i lluita aèria a Castelló durant la Guerra Civil», *Ebre 38*. Revista Internacional de la Guerra Civil, núm. 9. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SÁNCHEZ, Carlos Javier. 2011. «Días de infierno (julio de 1938) Guerra Aérea sobre el Alto Paláncia», en *La Guerra Civil en el Alto Palancia. La comarca en la defensa de Valencia (1938)*. Galdón, Edelmir et al. Segorbe: Instituto de Cultura del Alto Palancia.
- VIÑAS, Angel. 2009. *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*. Barcelona: Critica.
- VIVES, Oscar (coord.). 2013. Grup de Recuperació de la Memòria Històrica del segle XX de Benassal. *Stuka. Experiments de la Legió Cóndor 1938. Benassal, Ares, Vilar de Canes, Albocàsser*. Paterna.

